University of Sistan and Baluchestan

Journal of Lyrical Literature Researches

Print ISSN: 2008 - 5737
Online ISSN: 2538 - 5011

Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

Lyrical themes in Khaghani's Arabic poems

DOI: 10.22111/jllr.2022.40893.3009

Arman kouhestanian✉ [1]

1. Corresponding Author, Assistant Professor of Persian Language and Literature Department, University of Velayat. Iranshahr, Iran. Email: a.koohestaniyan@velayat.ac.ir

Article history: Received date: 2021-12-18; revised date: 2022-4-18 ; Accepted date: 2022-5-15.

Abstract

Khaghani is one of the Azerbaijani style poetsWhich is one of the shining stars in the sky of Iranian literature in the sixth century. He is considered a poet with a unique style in the literature of the following centuries. Khaghani has been very brilliant in Persian and Arabic poetry and prose. Due to the vastness of lyrical literature, Khaghani's divan also has an important place in this regard. Among the works of this Azerbaijani wizard, her Arabic poems have a special lyrical place. In this article, the author uses a descriptive-analytical method to better understand Khaghani's emotions and feelings to answer the question that Which of the lyrical themes and ideas can be seen in Khaghani's Arabic poems?

Studies show that Adib Shervani, in her Arabic poems, reflects the pleasant lyrical themes better than her other works؛ Pleasant topics such as love and youth, wine celebration, wishes, bragging, praise and congratulations. Khaghani also discusses the themes of lyric poetry such as aging and disability, biography, dissatisfaction (sadness, pain, crying and wailing), illness, despair and pessimism, humiliation and insult, three types of fear (fear of enemies, fear of calamities). Time (and fear of poverty), displacement and loneliness and wandering and finally mourning speaks.
Of course, he also talks about other topics such as prayer, mysticism and homeland.

Keywords: Khaghani , Arabic poems, lyrical literature,

1. Introduction

Persian literature with a history of more than a thousand years, has a remarkable height and width and in general, has four types of epic, lyrical, educational and dramatic (see: Tamimdari, 2001: 145). Among these, "the widest semantic horizon is the horizon of lyric poems" (Shafiee Kadkani, 1994: 7). Although the history of Lyrical poem in Iran dates back to the time of early poets (see: Neshat, 1968: 88/1), but the use of the word Lyrical poem in Persian is not very old and is derived from the phrase "Alshe?r al- ghenayi " from the Arab. (see: Shamisa, 2011: 127). Although the comprehensive definition of this type of literature is a difficult phenomenon due to the breadth of the field, nevertheless, whatever the interpretation of lyrical literature, its purpose is to "describe the emotions and sensuality of the individual and all human sensuality of any kind. "It's the subject of lyrical literature." (Safa, 2000: 3). Khaghani Shervani, this wise sage and eloquent orator, is one of the great masters of poetry and prose (see: Hedayat, 1966: 732) who has left valuable works in Persian and Arabic and has taught so much that "some believe that The way of talking to Khaghani has reached its peak (Awfi, 1983: 708). Today, we have received more than 20,000 verses from her, of which only 547 verses are in Arabic (see. Mir Qadari, 2005: 546). And this

Cite this article:: Journal of Lyrical Literature Researches, Vol. 21, No.40, 2023, pp.211-228. Publisher: University of Sistan and Baluchestan.Title of paper: " Lyrical themes in Khaghani's Arabic poems ". The Authors: kouhestanian.A.
DOI: 10.22111/jllr.2022.40893.3009

statistic is 2.5% of the total poems of Khaghani. Although sonnet is the best form of sonnet and its lexical meaning (story of youth, lovemaking, conversation with women and their description) is a reason for this speech (see: Qais Razi, 1960: 358). And the introduction of the ghasideh s is also an arena for dealing with the passion of love (Dad, 2007: 133). But Khaghani's Arabic poems, compared to her 20,000 verses, are the best reflection of her lyrical thoughts. Because in fact Khaghani's Arabic poems are her hidden sun, the author in this article, by examining and analyzing these poems, seeks to know what are the Lyrical themes of Khaghani's Arabic poems and how can they be categorized?

2. Research Method

The author seeks to reveal the lyrical themes of Shervani's poet in a descriptive-analytical manner and takes another step in showing this unknown and hidden sun of Khaghani and from the peak of the most lyrical. The performance of Khaghani's ideas acquaints the readers with his spirits and emotions and his most mysterious words.

3. Discussion

Those Khaghani Arabic poems that have reached us today have a special lyrical status. The poet's tone in addressing his feelings emphasizes the emotional function of the word. . According to literary critics, "the one whose emotions are dominant, his expression is full of pimples and inflammation, and the one whose intellect and logic are dominant, his expression is moderate" (Zarrinkoob, 2002: 176). Khaghani, with his eloquent and inflammatory expression, has revealed the pleasant and unpleasant of lyrical elements with the help of various tricks; In such a way that among these forty pieces of current poetry, few poems can be found that are completely devoid of lyrical themes, so Khaghani's Arabic poems can be considered a special mirror that better reflects his inner self. Studies show that Adib Shervani in his Arabic poems reflects the pleasant themes of the lyric poems better than his other works. Pleasant topics such as love and youth, wine celebrations, wishes, bragging, praise and congratulations. Khaghani also discusses the themes of lyric poems such as aging and disability, biography, dissatisfaction (sadness, pain, crying and wailing), illness, despair and pessimism, humiliation and insult, three types of fear (fear of the enemy, fear of disaster). . Time (and fear of poverty), displacement and loneliness and confusion and finally mourning speaks for itself. Of course, he also talks about other topics such as prayer, mysticism and homeland.

4. Conclusion

The lyrical themes of Khaghani's Arabic poems can be divided into two categories, pleasant and unpleasant, the second of which is broader. One of the pleasant themes of Khaghani's Arabisc poems is the love of beauties and youth, which is evident in the lyric and introduction of qasideh s . The arrogant poet describes his superiority by giving a new meaning to the lyrical appearance of wine. This eloquent writer uses his wishful thinking to express his wishes about Mamdouh in order to have a greater impact on his soul and psyche. Khaghani, with his tendency towards the first person and the repetition of "I", often provides the ground for arrogance. He sings the most passionate example of praise for others to the Prophet. Congratulations are one of the most pleasing themes in lyrical literature, which expresses the rich taste and talent of the poet in these poems. Addressing old age and disability is a large part of the unpleasant themes of Khaghani Arabic poetry. To the extent that these poems can be called "Nafsat al-Masdoor" by Khaghani. He complains about his

compatriots and is very sad about Khaqan, but he hides this sadness under the cover of the Arabic language in order to save his life. Another unpleasant lyric theme is the recollection of bitter memories of 549 and getting caught in tuberculosis This narcissistic poet does not forget to humiliate and slander other poets in Arabic. Khaghani addresses his fears in three categories: fears of Shervani ill-wishers, events of the time, and poverty. The mourning poet mentions the death of Caliph Al-Mustanjad Ballah in ۵۶۶. In addition to these pleasant and unpleasant themes, other themes such as prayer, mysticism and praise of the homeland are also seen in his Arabic poems.

5. References

1-Amiri Omrayi, Tarhom**,1999, Persian language lyrical literature**, http://aryaadib.blogfa.com/category/.
2-Awfi, Mohammad**,** 1982,**Tazkereh Labab Al-Bab**, translated by Mohammad Abbasi, Tehran: Fakhr Razi Bookstore.
3-Charamgi Omrani, Morteza,2013, **The Beloved Face and Her Poetic Titles and Titles in the Poems** Left by Rudaki, Journal of Lyrical Literature, Volume 11, Number 21, pp. 82-65
4-Dad, Sima,2006, **Dictionary of Literary Terms**, third edition, Tehran: Morvarid.
5-Hakemi, Ismail,2007, **Research on Iranian Lyrical Literature**,Tehran: University of Tehran.
6-Hedayat, Reza Gholi Khan**,1965, Tazkereh Riyat al-Arifin**, by Mohammad Ali Gorgani, Tehran: Mahmoudi Bookstore Publishing.
7-Jafari Nejad, Seyed Abolfazl,2006, "Nowruz in the Classical Works of Persian Language," Journal of Social Sciences Perspectives on Cultural Communication, No. 22, pp. 24-31
8-Khaghani, Afzal-ud-Din Badil,1891, **Khaghani's Divan**, by Mohammad Sadegh Ali Razavi Lucknow.
9-Khaghani, Afzal-ud-Din Badil**, 2014, Khaghani's Divan**, edited by Mir Jalaluddin Kazazi, third edition, Tehran: Nashr markaz.
10-Malek Sabet, Mehdi,2006, **Literary Type of Poetic Prayers**, Journal of Literature and Humanities, University of Tehran,NO 179, pp. 142-131.
11-Martineh, Andre, 2001,**Fundamentals of General Linguistics**, translated by Hormoz Milanian, Tehran: Hermes.
12-Mashhadi, Mohammad Amir; Kouhestianian, Arman; Jaghoori,fatemeh, 2014, "**Comparative study of two pines of Khaghani and Bohtari"**,Journal of Comparative Literature, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University of Kerman, sixth year of autumn and winter, pp. 293-276.
13-Mirqaderi, Seyyed Fazlollah,2005, **Khaghani Experimental Nature in Arabic Poetry,** Proceedings of the Khaghani Studies Conference, Volume One, Urmia University, pp. 557-540.
14-Mirzaei Moghaddam, Maryam ; Qasem Sahraei and Ali Heidari, 2020,**Poetic and emotional functions in the lyric language of Abhar Al-Asheghin**, Journal of Lyrical Literature, 18th year, No. 35, pp. 265-245.
15-Motamen, Zain Al-Abedin,1985, **Persian poetry and literature**, Tehran: Zarrin.
16-Neshat, Mahmoud,1967, **Zib Sokhan**,Volume I, Tehran, Iran Books Publishing Company.

17-Parsapour, Zahra,2004, **Comparison of epic and lyrical language based on Khosrow, Shirin and Iskandarnameh**, Tehran: University of Tehran.

18-Qais Razi, Shams, 1959,**Al-Mujam Fi Ma'ayer Ashar Al-Ajam** , edited by Modarres Razavi, Tehran: University of Tehran.

19-Rahmani, Homa,2015, **Research on the nature and what of lyrical literature**, Proceedings of the 10th International Conference on the Promotion of Persian Language and Literature, Mohaghegh Ardabili University, pp. 1-14.

20-Rasoulnejad, Abdullah; parsa,Seyyed Ahmad,2012, **A Thematic Study of Khaghani's Arabic Poems and Their Comparison with His Persian Poems**, Journal of the Iranian Association of Arabic Language and Literature, No. 22, pp. 153-121.

21-Rastegar Fasaei, Mansour,1993, **Types of Persian Poetry, First Edition**, Shiraz: Novid.

22-Razmjoo, Hossein**,2003, Literary Types and Its Works in Persian Language**, Mashhad: Ferdowsi University.

23-Safa, Zabihollah,1999, **Epic Song in Iran**, Tehran: Amirkabir.

24-Safavid, Cyrus,1994, **from Linguistics to Literature**,Volume One, Tehran: Cheshmeh.

25-Shafiee Kadkani, Mohammad Reza;1993, **Types of Persian Literature and Poetry**, Persian Magazine of Wisdom and Effort, No.32 pp. 119-96.

26- Shafiee Kadkani, Mohammad Reza,2012, **Imaginary images in persian poems,** Tehran: Agah.

27-Shamisa, Sirus,2010, **Literary Types**, Fourth Edition, Fourth Edition, Tehran: Mitra .

28-Sooratgar, Lotfali, 1962,**Lecture**, Tehran: University of Tehran.

29-Tamimdari, Ahmad,2000, **Iran Book on the History of Persian Literature**. Schools, Periods, **Styles and Literary Types**, First Edition Tehran: Al-Huda.

30-wellek, René**,**1995**, History of New Criticism**, translated by Saeed Arbab Shirani, Volume 2, Tehran: Niloufar.

31-Zakeri Kish, Omid; Toghyani,Ishaq ; Nourian ,Seyyed Mehdi,2014, **Structural analysis of lyrical language based on the Nafthat Al-Masdoor**, Quarterly Journal of Linguistic Research, Volume 5, Number 2, pp. 138-111.

32-Zambaur, Edward.von,1986, **Ritterfon Mojam AL- ansab va AL-athrat AL- hakemat fi tarikh AL- islami** , translated by Zaki Muhammad Hassan Bek and Hassan Ahmad Mahmoud. Beirut: university of Fouad al-Awal .

33-Zarrin Koob, Abdolhossein,2002, **Poetry without a mask**, Tehran: Maharat.

Cite this article: Journal of Lyrical Literature Researches, Vol. 21, No.40, 2023, pp.211-228. Publisher: University of Sistan and Baluchestan.Title of paper: " Lyrical themes in Khaghani's Arabic poems ". The Authors: kouhestanian.A.

DOI: 10.22111/jllr.2022.40893.3009

پژوهشنامه ادب غنایی
شاپا چاپی: ۵۷۳۷-۲۰۰۸
شاپا الکترونیکی: ۵۰۱۱-۲۵۳۸
Homepage: https://jllr.usb.ac.ir

بن مایه های غنایی در تازی سروده های خاقانی

آرمان کوهستانیان✉ [۱]

۱. نویسنده مسئول، استادیارگروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه ولایت. ایرانشهر، ایران. رایانامه: a.koohestaniyan@velayat.ac.ir

چکیده

خاقانی ، یکی از گویندگان سبک آذربایجانی است که از ستارگان فروزان آسمان ادب سدهٔ ششم ایران و از سبک‌داران کم‌مانند ادبیّات در سراسر سده‌های پس از خویش به شمار می‌آید که در گسترهٔ پهناور نظم و نثر فارسی و تازی، خوش درخشیده است. به دنبال فراگیر بودن پهنهٔ ادبیّات غنایی بی‌گمان دیوان خاقانی نیز از این دیدگاه، درخور بررسی است در میان یادگار های جادوسخن آذربایجان سروده‌های تازی او جایگاه غنایی ویژه‌ای دارند نگارنده در جستار پیش‌روی با انگیزهٔ شناخت ژرف‌تر عواطف، هیجانات و احساسات خاقانی به یاری روش توصیفی- تحلیلی در پی پاسخ دادن به این پرسش است که کدام یک از بن‌مایه ها و اندیشه‌های غنایی خاقانی در تازی‌سروده‌های او، بازتاب یافته‌اند؟ بررسی‌ها نشان می‌دهد که سخن‌سنج شروانی، در سروده‌های تازی به بازتاب درون‌مایه‌های خوشایند غنایی عشق و جوانی، بزم باده، آرزوها، خودستایی ، ستایش و شادی‌نامه و بن‌مایه‌های ناخوشایند غنایی پیری و ناتوانی، حسب حال، شکواییه (اندوه، درد، گریه و گله)، بیماری، نومیدی و بدبینی، خوارداشت و نکوهش، هراس‌های سه گانه (بیمناکی از بدخواهان شروانی، بیمناکی از گرفتاری‌های روزگار و بیمناکی از تنگ‌دستی)، آوارگی و تنهایی و سرگردانی و سرانجام سوگ نامه و البّته درون‌مایه‌های پراکندهٔ دیگری چون نیایش، عرفان و وطن‌سرایی و.. پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: خاقانی، سروده‌های تازی، ادبیّات غنایی، عواطف، احساسات.

۱. مقدمه

ادبیّات فارسی با پیشینه‌ای افزون بر هزار سال بلندا و پهنای چشم‌گیری داشته و در نگاهی فراگیر، دارای چهار گونهٔ حماسی، غنایی، تعلیمی و نمایشی است (نک: تمیم داری،۱۳۷۹: ۱۴۵). در این میان «وسیعترین افق معنوی، افق شعرهای غنایی است» (شفیعی کدکنی،۱۳۷۲:۱۱۳). با آن‌که پیشینهٔ شعر غنایی در ایران به روزگار سرایندگان پیشگام می‌رسد (نک: نشاط،۱۳۴۶: ۸۸/۱) ولی کاربرد اصطلاح شعر غنایی در زبان فارسی، دیرینگی چندانی نداشته و برگرفته از وام‌واژه‌ی «الشّعر

نام نشریه: پژوهشنامه ادب غنایی، دوره ۲۱، شماره۴۰، ۱۴۰۲، صص۲۲۸-۲۱۱. ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۹/۱۸ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۱/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۲۵. نویسنده: کوهستانیان، آرمان. عنوان مقاله: "بن‌مایه‌های غنایی در تازی سروده‌های خاقانی"
DOI: 10.22111/jllr.2022.40893.3009

CC BY NC

الغنایی» تازیان می‌باشد (نک: شمیسا، ۱۳۸۹: ۱۲۷). گرچه تعریف همه جانبهٔ این گونهٔ ادبی در پی گستردگی آن، پدیده‌ای دشوار می‌نماید، به هر روی، ادبیّات غنایی هر چه باشد، غرض و غایت آن «توصیف عواطف و نفسانیات فرد است و تمام عواطف نفسانی بشر از هر نوع که باشد موضوع آن است» (صفا،۱۳۷۸:۳).

خاقانی شروانی، این حکیم دانا و فاضل بینا و بلیغ سخن‌دان از استادان بزرگ نظم و نثر است (نک: هدایت،۱۳۴۴:۷۳۲) که یادگارهایی گرامی به تازی و دری برجای نهاده و در این راه چندان استادی نموده که «جماعتی برآنند که شیوهٔ سخن بر خاقانی ختم شده است (عوفی،۱۳۶۱:۷۰۸). امروز افزون بر ۲۰۰۰۰ بیت از خاقانی به دست ما رسیده که از این میان تنها ۵۴۷ بیت به تازی می‌باشد (نک: میرقادری،۱۳۸۴: ۵۴۶) و این آمار ۲/۵ درصد تمام سروده‌های خاقانی است.

۱-۱- بیان مسأله و سؤالات تحقیق

گرچه غزل، سزاوارترین قالب شعر غنایی به شمار می‌آید و معنای لغوی آن (حکایت کردن از جوانی، عشق‌بازی، سخن گفتن با زنان و وصف آنان) گواه این گفتار است (نک: قیس رازی، ۱۳۳۸: ۳۵۸) و تشبیب چامه‌ها هم پهنهٔ پرداختن به شور عاشقانه می‌باشد (داد،۱۳۸۵: ۱۳۳) ولی تازی‌سروده‌های خاقانی در سنجش با ۲۰۰۰۰ بیت وی، بهترین نمودار اندیشه‌های غنایی او می‌باشد. از این روی ،نگارنده بر آن است تا نشان دهد که کدام یک از بن‌مایه ها و اندیشه‌های غنایی خاقانی در تازی‌سروده-های او، بازتاب یافته‌اند و چگونه می‌توان آن درون‌مایه ها را دسته‌بندی کرد؟

۱-۲- هدف و بایستگی پژوهش

از آن جا که به راستی تازی سروده های خاقانی آفتاب نهان اوست، نگارنده در جستار پیش روی با بررسی و تحلیل این سروده‌ها بر آن شده تا درون‌مایه‌های غنایی سخن‌سنج شروانی را آشکار کرده و گامی دیگر در نمایاندن این آفتاب ناشناخته و نهان خاقانی برداشته و از لابه‌لای غنایی‌ترین جایگاه نمود اندیشه‌های جادوسخن آذربایجان، خوانندگان را با روحیات و عواطف و ناگفتنی‌ترین سخنان وی آشنا سازد.

۱-۳- روش پژوهش

نخست به بازنگری در بن‌مایه‌های راستین غنایی در ادبیات پرداخته و آن‌گاه در جست‌وجوی بن‌مایه‌های غنایی خاقانی، سراسر سروده‌های تازی بر جای مانده از وی را، به یاری روش توصیفی- تحلیلی، بررسی کرده‌ایم.

۱-۴- پیشینهٔ پژوهش

در سال ۱۳۷۴ مهرعلی یزدان‌پناه به تصحیح ناقصی از سروده های تازی خاقانی در الخاقانی الشّروانی و اشعاره العربیّه پرداخته؛ در سال ۱۳۸۴ سیّد فضل‌الله میرقادری، طبع‌آزمایی خاقانی در شعر عربی را بررسی کرده؛ در سال ۱۳۸۹ وحید و علی‌رضا رضایی حمزه کندی کتاب آفتاب نهان خاقانی را با لغزش هایی فراوان پیرامون ترجمهٔ سروده‌های تازی سراینده نوشته‌اند؛در سال ۱۳۹۰ آرمان کوهستانیان تازی سروده‌های خاقانی را دربارهٔ ویرایش، بازگردانی و ارزیابی درون‌مایه‌های آن سروده‌ها با هنرآفریده‌های پارسی سراینده نوشته؛ در سال ۱۳۹۱ یوسف اصغری بایقوت و مهدی دهرامی به ضرورت تصحیح مجدّد اشعار عربی خاقانی پرداخته؛ در همان سال عبدالله رسول نژاد و احمد پارسا در بررسی مضمون سروده‌های عربی خاقانی و مقایسهٔ آن‌ها با چکامه‌های پارسی وی، پژوهشی سنجشی به نگارش در آورده؛ در سال ۱۳۹۲ هادی رضوان حرز شّفا را در نقد جستار پیشین بر پایهٔ ترجمه و تصحیح نوشته؛ در سال ۱۳۹۳ محمّد امیر مشهدی و همکاران به بررسی تطبیقی دو چامهٔ تازی از خاقانی و بحتری پرداخته؛ در سال ۱۳۹۵ یوسف اصغری بایقوت نیز در کتاب غرایب الاشعار به تصحیح انتقادی اشعار عربی خاقانی، همت گماشته و سرانجام در سال ۱۳۹۶ سیّد محسن حسینی وردنجانی و عبدالله رادمرد تازی

سروده‌های خاقانی را پیرامون تصاویر بلاغی آن هنرآفریده‌ها به نگارش در آورده‌اند ولی تاکنون هیچ پژوهش مستقل یا غیر مستقلی دربارهٔ درون‌مایه‌های تازی‌سروده‌های خاقانی به دست دوستداران وی نرسیده است.

۱-۵- مبانی نظری پژوهش

با نگاهی گذرا به پژوهش‌های ادبیّات غنایی با درون‌مایه‌های پراکنده و بسیاری چون آرزو، اخوانیّات، الم، امید، انتقاد (طنز و هجو و هزل)، اندوه، بدبینی، بیزاری، بیم، پیری، تخیّل، تغزل، توصیف، جوانی، حبسیه، حسب‌حال، خشم، خمریه، خودستایی، ده‌نامه، رشک، ساقی‌نامه، سرگردانی، سفرنامه، سوگ‌نامه، سوگندنامه، شادی‌نامه، شاهدبازی، شطحیّات، شعر-های اطعمه و البسه و شهوانی و فلسفی و فلکلوریک، شکواییه، شور، شوق، شهرآشوب، عرفان، عشق، علایق انسانی به خدا و خلق او، کدیه، گریه، لذت، لغز، ماده‌تاریخ، مجالس شراب و شکار و عروسی و عید، مدح، مرگ، مناجات، مناظره، نکوهش و وطن‌پرستی و ... روبه‌رو می‌شویم (نک: رستگار فسایی،۱۳۷۲: ۱۶۵؛ رزمجو،۱۳۸۲:۸۵؛ حاکمی، ۱۳۸۶: ۲۲؛ داد، ۱۳۸۵: ۷۶؛ پارساپور، ۱۳۸۳: ۱۹؛ ملک ثابت، ۱۳۸۵: ۱۴۰). از این روی به درستی برخی برآن شده تا از گسترهٔ ادبیّات غنایی بکاهند ولی راه افراط را در پیش گرفته؛ بسیاری از درون‌مایه‌های استوار غنایی چون آرزو، الم، امید، انتقاد، اندوه، بدبینی، بیم، پیری، حبسیه، حسب‌حال، خشم، خودستایی، رشک، سوگ، شادی، شطح، شکوا، عرفان، کدیه، نکوهش و وطن پرستی و... را به خطا کنار نهاده و پنداشته‌اند که «می‌توان شعر غنایی را به شعر تغزلی (عاشقانه) منحصر ساخت و آن را بیان شیفتگی‌ها و شوریدگی‌های درونی انسان نسبت به دیگری (جنس مخالف) دانست که انواعی چون شعر شهوانی (اروتیک)، غزل غزل، شعر وقوع، ده‌نامه، تشبیب و نسیب را در بر می‌گیرد» (رحمانی، ۱۳۹۴: ۱) این در حالی است که شعر غنایی، گویای هیجان راستین (نک: ولک، ۱۳۷۴: ۷۱/۲)، بیان‌کنندهٔ احساسات انسان (نک: صورتگر،۱۳۴۱: ۱۷۶) و دستاورد فراکاوی عواطف (نک: مارتینه،۱۳۸۰: ۱۱) است و همهٔ عواطف نفسانی بشر، موضوع آن می‌باشد (نک: صفا، ۱۳۷۸: ۳). پس هر درون‌مایه و موضوع ادبی که گویای هیجانات، احساسات و نفسانیّات آدمی باشد، غنایی خواهد بود و هر آنچه در این راستا ناکارآمد یا کم‌توان باشد، از ادبیّات غنایی کنار گذاشته می‌شود و تلاش آنان که سفرنامه، شعر البسه و اطعمه، شهرآشوب، لغز، ماده تاریخ و مناظره و ... را از گسترهٔ ادبیّات غنایی بیرون دانسته‌اند (نک: امیری امرایی،۱۳۸۷: http://aryaadib.blogfa.com/category/6)، در خور ستایش است. اینک بن‌مایه‌های راستین ادبیّات غنایی را در سروده‌های تازی خاقانی می‌کاویم.

۲- بحث

آن دسته از سروده‌های تازی خاقانی که امروز به دست ما رسیده است جایگاه غنایی ویژه‌ای دارد نوای سراینده در پرداختن به احساساتش کارکرد عاطفی سخن را برجسته کرده است. به باور منتقدان ادبی «آن‌که عاطفه‌اش غلبه دارد سبک بیانش درآگنده است از جوش و التهاب و آن‌که عقل و منطق در وجودش غالب است، سبک بیان او معتدل است» (زرین‌کوب،۱۳۸۱: ۱۷۶). خاقانی با بیانی پر جوش و التهاب به کمک شگردهای گوناگون، بن‌مایه‌های خوشایند و ناخوشایند غنایی را نمایان کرده به گونه‌ای که در میان این چهل پارهٔ بر جای مانده کمتر سروده‌ای را می‌توان یافت که یکسره از درون مایه‌های غنایی به دور باشد پس می‌توان تازی‌سروده‌های خاقانی را آینه‌ای ویژه دانست که بیشتر، درون او را نمایش می‌دهد.

۱-۲- بن‌مایه‌های غنایی خوشایند

این دسته از درون‌مایه‌ها در سروده‌های تازی خاقانی بازتاب کمتری دارد؛ زیرا بلندترین چامهٔ تازی او با ۱۷۱ بیت، یادگار روزگار سال‌خوردگی سراینده و غم‌آلود است (نک، مشهدی و دیگران،۱۳۹۳: ۲۹۰)؛ چامه‌ای که $\frac{1}{3}$ سروده‌های تازی وی را در بر گرفته است.

۱-۱-۲- عشق و جوانی

بن‌مایه‌هایی چون عشق، شور و شوق، یادکرد حال و روز عاشق و معشوق و کام‌جویی‌های جوانی و... گرچه بیشتر بنیاد غزل و مثنوی‌های عاشقانه را می‌سازد ولی در تغزل چامه‌ها نیز جایگاه ویژه‌ای دارد و «ظاهرا تاثیر روان‌شناختی بر ممدوح داشته است و ذهن او را آماده ساخته تا به اصل مدح بپردازد» (تمیم‌داری، ۱۳۷۹: ۱۸۰).

گرچه برخی غافل از ساختار و درون‌مایه،گمان کرده‌اند که خاقانی غزل تازی ندارد (نک: رسول نژاد و پارسا، ۱۳۹۱: ۱۲۷) ولی او در سروده‌ای کوتاه وخوش‌آهنگ، غزل می‌سراید و هر بیت را با دو قافیه می‌آراید تا بر نوای سخن خویش بیفزاید. شگفت این‌که در پیشگاه دوست با سوز درون، دهان به پرداختن داستان دوری رنج‌آور او می‌گشاید! و دردمندانه می-نالد و از او در می‌خواهد که برخیزد و برای آرامش جان این شیفته، جامی چون آفتاب مه‌آلود سرشار از دریای سراب شراب را برگیرد و پیش آورد تا کشیدن درد دوری بر او آسان گردد:

أشکو إلیک ما بی من لوعۀ التّصابی فاسمع إلی فراق لم یخل من عذاب...

(خاقانی،۱۳۹۳: ۱۳۵۱)

و در جای دیگری از دهان گل‌فام دوست، آب باده‌سان و بوی خوش آن می‌سراید که مهر ناب بودن مشک را شکسته؛ بامداد جان‌فزای را فریفته و بینی نسیم را به عطسه درآورده است.

قضّ ختام المسک ثغر الحبیب و مالث الصّبح براح و طیب

فصار خیشوم الصّبا عاطسا من وارد الطّیب لورد رطیب

(همان: ۱۳۵۲)

وی در تشبیب چامۀ

یا طیف ناضرۀ کصبح مسفرا! سفر الصّباح فعم صباحا! و اسفر

(همان: ۱۳۵۸)

دلدار را رویا و پندار می‌داند؛ رویایی روشن ولی روی‌نهفته در پرده؛ با دستانی حنابسته و انگشتانی خال‌دار؛ شکوفه‌ی باغ-ها؛ روشنی چشمان؛ همتای یوسف(ع)؛ فروغ درخشان همنشین مسیح(ع) و دل‌داری که از زخم درون خاقانی، آگهی ندارد و سراینده، شیفتۀ بوسیدن ناگهانی رخسار این نشانۀ پروردگار بخشاینده است.

در سروده‌های غنایی «شاعر با دیدن زیبایی‌های طبیعت اطراف خود، به توصیف هنری معشوق می‌پردازد» (چرمگی عمرانی،۱۳۹۲: ۶۸). نمونه را خاقانی، سرزمین مه‌رویان، یمن را پر شور می‌ستاید؛ مه‌رویان آهووشی که پرده نشین هستند و خاقانی جان گرامی خود را چراگاه آنان می‌داند و در پیش پای شتران کجاوه‌بر ایشان می افکند. این زیبارویان چون ماه‌باخترند که از پس کوه‌های یمن سر بر زده و روزه‌داران عشق، با آن مه، عید می‌کنند. این مه‌رویان چنان یمن را آراسته‌اند که زیبارویان ترک، در برابرشان سر بر آستان خاک می‌سایند.

کم غزال فی حجال الیمن مهجتی مرعی غزال الیمن...

(خاقانی،۱۳۹۳: ۱۳۶۸)

جادوسخن آذربایجان در این سروده‌ها در راستای نیرو بخشی به تخیل، عاطفه و احساس و هیجان‌های خویش از صور بیانی گوناگونی بهره گرفته که در این میان، استعاره جایگاه ویژه‌ای دارد؛ چراکه زبان تشبیه هنگام به جوش آمدن عواطف و احساسات آدمی، دیگر توان وصف هیجانات درونی و تاثرات شدید را ندارد و این کار به دوش استعاره و مجاز می‌افتد و تصویرهای مجازی و استعاری هماهنگ با شور عاطفی، نیروی بیان را می‌افزاید (شفیعی کدکنی،۱۳۹۱: ۳۸۷).

۲-۱-۲- بزم شراب و شاهد

پرداختن به بزم باده در ادبیّات تازی و فارسی، جایگاه ویژه‌ای دارد و پیرامون درون‌مایه‌هایی چون ساقی، ساغر، مینا و جام و ... می‌چرخد. بزم باده در سروده‌های تازی خاقانی برخلاف یادگارهای فارسی وی نمودار نگشته اگر هم واژهٔ باده را به کار برده، بیشتر برای وصف فرزندان اندیشه و نشان دادن برتری شاعری خویش آورده و معنایی نو بدان بخشیده است.

کـــأنّی نلـــت عنقـــود الثّریـــا فأعصـــر منـــه خمـــرا للعبـــاد

انگار به خوشهٔ پروین دست یافته‌ام و از آن برای مردمان، باده می‌افشرم.

إذا لـــم یشـــبه الفـــولاذ لونـــاً کـــأنّ ابـــن الزّنـــا شـــرّ الزّنـــاد

اگر این بادهٔ نظم و نثر در رنگ، به سان فولاد اندیشه‌ام، نباشد، گویی زنازاده و بدترین آتش‌زنهٔ فتنه‌افروزی است. (همان: ۱۳۵۴)

۳-۱-۲- آرزو

خاقانی، این ادیب بلیغ به نیکی می‌داند کاربرد کلام تمنایی بر جان و روان ستوده، اثرگذارتر است از این روی، آرزو می-کند که کاش! می‌توانست، گنج مروارید دریا را برای جلال‌الدّین خواری فرستد:

و لـــو اســـتطعت بعثـــت کنـــز لآلـــی لبراعـــهٔ الغـــوّاص فـــی الـــدّأماء

(همان: ۱۳۴۵)

و در ستایش ملک اعظم، علاءالدّین، پافشارانه با کاربرد موسیقایی و همراه با جناس ادات اثرگذار «الا»، آرزو می‌کند که ای کاش! خداوند، خوشایندترین گفتار سراینده را به گوش علاءالدّین رساند:

ألا أســـمع الله العـــلاء مســـرّهٔ فیســـمع مـــا یلتـــذّ ثـــمّ یســـمّع

(همان:۱۳۶۳)

۴-۱-۲-خودستایی

خاقانی، استاد این شگرد است. در این شیوه «شاعر می‌خواهد خود را انسانی ما فوق طبیعی قلمداد کند» (شمیسا،۱۳۸۹: ۲۲۷). به باور یاکوبسن، شعر غنایی به سوی اول شخص گرایش دارد (نک: صفوی، ۱۳۷۳: ۳۸/۱) و این، زمینه‌ساز خودستایی است و خودستایی نیز سمت و سوی پیام را به جانب گوینده می‌کشاند و اینچنین کارکرد عاطفی زبان، تقویت می‌شود (نک: ذاکری کیش و دیگران،۱۳۹۳: ۱۱۹). در تازی سروده‌های خاقانی چامهٔ ستایش امام جلال‌الدّین خواری، جولانگاه خودستایی سراینده است (نک: مشهدی و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۸۹). گذشته از این، وی در چهار سرودهٔ دیگر نیز خویشتن را ستوده. او در قطعه‌ای که تنها سه بیت دارد، خودبال، هفت بار، من‌من‌گوی شده و کسی را سزاوار هنر گران‌سنگ خویش نمی‌بیند و از نبود ستوده‌ای نیم‌بخشنده که در خشک‌سال دهش، نویدبخش باران بخشش باشد، می‌نالد:

أنـــا مفحـــم إنّـــی أکـــالم مفلقـــاً جاز الحقائق ثمّ نال مناصباً...

(خاقانی،۱۳۹۳: ۱۳۴۹)

و در سروده‌ای دیگر، شیفتهٔ اندیشه‌های شگفت خویش می‌شود. خودبال و برمنشانه ،خویشتن را می‌ستاید و سرمست و رفته از دست، بانگ بر می‌دارد که

ریـــاض للمحاضـــر و المبـــادی　　و کنـــز للحواضـــر و البـــوادی
شـــوارد خـــاطری نظمـــا و نثـــرا　　ریـــاح ســـایرات فـــی الـــبلاد

(همان: ۱۳۵۴)

و در جایی دیگر، خویش را یاری‌گر سرافرازی و ارجمندی می‌داند که شمشیر ذوالیزن یمانی و بازوی قس ساعدهٔ ایادی را در دست دارد:

إذا ملـح عـزهٔ و سـواد مجـد　　أصـوغ کلیهمـا بیـد الأیـادی
بیمینی سیف ذی الیـزن الیمـانی　　و سـاعد قـسّ سـاعدهٔ الأیـادی

و سرانجام تازی‌سروده‌هایش را با خودستایی پایان می‌بخشد و خود را سوارکاری می‌خواند که در میدان سخن از دیگران پیشی گرفته است:

أنـــا ســـابق الفضـــلین یـــوم رهـــان　　ســـبقت إلـــی العلیـــا أهـــل زمـــانی
بتلقـــیح عقـــل و إتّســـاع رویّـــهٔ　　و تنقـــیح قـــول و إختـــراع معـــانی

(همان:۱۳۷۱)

۵-۱-۲ ستایش

گرچه در سروده‌های تازی خاقانی نیز ستایش کسان کم نیست ولی این گونه ستایش‌ها از شور و هیجان و عاطفهٔ راستین به دور بوده و ارزش غنایی ندارند. سخن‌سنج شروان، چامه‌ای در ستایش بغداد دارد که از جایگاه غنایی ویژه‌ای برخوردار است (نک: خاقانی،۱۳۹۳: ۱۳۵۴-۱۳۵۷). هم‌چنین آن‌هنگام که خاقانی به مدینه می‌رسد، پرشور و پشیمان اما خرسند این دو بیت را سروده و بر در مسجد پیامبر می‌نویسد:

یـا صـفوهٔ الـرحمن شـافع خلقـه!　　إنّـی أتیتـک عبـد رق عانیـا

ای پاکترین [آفریدهٔ پروردگار] بخشاینده و ای میانجیگر آفریدگان! من به عنوان بنده‌ای به بردگی درآمده و رنجور، [به درگاهت] آمده‌ام.

قـد کنـت مرتـدّا فـأدرکنی الهـدی　　فغـدوت مرتـدیا بـدینک ثانیـا

[پیش از این] از دین برگشته بودم تا آن‌که راه‌نمایی [تو] مرا دریافت و دیگر بار، جامه‌ی دین تو را پوشیدم (خاقانی،۱۳۹۳: ۱۳۵۰)

۶-۱-۲- شادی‌نامه

یکی از خوشایندترین درون‌مایه‌های ادبّیات غنایی تهنیت است. «برگزاری جشن نوروز از روزگاران بسی دور و دراز تا به امروز، نمودار ذوق سرشار و قریحهٔ شاداب و روح نشاط‌طلب مردم کهن‌سال این سرزمین است که مانند آن «را در بین دیگر کشورها، کمتر می‌توان دید» (جعفری نژاد، ۱۳۸۵: ۲۴).

پس از آن‌که مرگ، پشه وار از روزن کاخ خاقان اکبر، دراوفتاد، سخن‌باف شروانی، امام خاقانی، نوروز و تازه گشتن گشادنامه‌ی پرده‌داری و فرمان‌روایی پهلوان عجم، تاج‌بخش کیان، همام‌الدین علی را با این سروده ی کوتاه، بدو فرخ باد می-گوید:

أهنّیک بالنّیروز یا مقتـدی الأمـم! و بـل أنـت نیـروزی یحیـی و یغتـنم

(خاقانی، ۱۳۹۳: ۱۳۶۵)

۲-۲- بن‌مایه‌های ناخوشایند

این گونه بن مایه‌ها در سروده‌های خاقانی، فراوان نمودار گشته‌اند.

۱-۲-۲- پیری و ناتوانی

در میان سروده‌های تازی خاقانی بیش از نیمی از چامهٔ ستایش بلند امام جلال الدین خواری دربارهٔ روزگار سالخوردگی و ناتوانی سراینده است (نک: مشهدی و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۷۸). افزون بر این، قطعهٔ دیگری در این باره سروده است:

قالوا: خضبت؟ فما هذا السّواد لـه بریق خطّ کدور النّون بالقلم. (خاقانی، ۱۳۹۳: ۱۳۶۵)

۲-۲-۲- حسب حال

این احساسی سرشتین است که هر کسی دوست دارد از خود بگوید. حسب حال «شعری است که دربارهٔ اخلاق و روحیات و تالمات روحی و وضع زندگی و کیفیت معاش و شرح احوال و سوانح و حوادث شخصی و تیمار خواری زن و فرزند و ... سروده‌اند» (موتمن، ۱۳۶۴: ۲۵۲).

همین که تازی سروده‌های خاقانی را می‌گشاییم بی درنگ از نخستین چامه در می‌یابیم که سراینده تا نود و پنجمین بیت، ساختار شکنانه، یکسره به زندگی اندوه‌بار خود پرداخته؛ بی‌آنکه« از ممدوح یادی کرده باشد. چندان که یکی از پژوهشگران هندی عنوان «فی بیان الهمّ و الغمّ بطریق السّوال و الجواب» را برای آن برگزیده است (نک: خاقانی، ۱۸۹۱: ۱۵۰۲).

۳-۲-۲- شکواییه (اندوه و درد و گریه و گله)

معمولا گرایش اثر غنایی به غم بیش از شادی است (نک: داد، ۱۳۸۵: ۳۱۶)؛ زیرا از دیدگاه روان‌شناسی، آدمی با سخن گفتن از درد دل و اندوه درون در پی رسیدن به آرامش است و در زبان فارسی، شاه‌کار ادبی این فرآیند، نفثه المصدور می-باشد. اندوه بر سراسر تازی سروده‌های خاقانی، سایه افکنده است. به گونه ای که می‌توان این سروده‌ها را نفثه المصدور او نامید. سراینده در جایی شگفت زده است که هنرآفریده‌هایش درخشان‌ترین یاقوت هستند وسرشت یاقوت، اندوه‌زدایی است ولی او،همچنان اندوهناک است:

أعجب بغمّ نیّر الیاقوت لـی و الغـمّ یـذری الـدّرّ باللّمعـان

فطبیعهٔ الیـاقوت تـوهین الوبـا و مزاجـه تفـریح کـلّ معـان

(خاقانی،۱۳۹۳: ۱۳۶۷)

خاقانی با بهره‌گیری از شگرد تشبیه، خود را به سان نیزه‌ای می‌داند که روزگار خمیده و درد، ان را راست نموده است:

لـو کـان للنّفـوس حـال مثقّـف فالدّهر قوّسنی و ثقّف داء

(همان: ۱۳۴۳)

سخن‌دان شروانی با بهره‌گیری از صور بیانی، تصویری ناب و دل‌انگیز از اشک ریختن خویش نمایان می‌کند:

ألقــت حوامــل مقلتــی أجنّــۀ أکفاتهــا ذیلــی لــذی الإلقــاء

چشمان آبستن من، نوزادانی بر زمین می‌اندازند. دامن جامه‌ام،به سان دست‌های گرفتن نوزادان این زایمان است (همان:۱۳۴۲).

در سروده‌ای دیگر نیز به وصف اشک‌های خونین یخ‌بسته بر رخسار خود می‌پردازد:

ماذا الخضاب و لکن مقلتی قطرت بعارضــی فبــدت ســوداء کــالحمم؟

کدام رنگ‌آمیزی؟این، چشمان هستند که بررخسار من فرومی‌بارند و تیرگی آن[اشک‌های خونین]، به‌سان خاکستر، آشکار می‌شود؟

أضــحی دم الجفــن فــوق الخــدّ منجمــدا فاســودّ مــا جــفّ هــذا حکــم کــلّ دم

خون دیده، بر گونه یخ می‌بندد و آن چه خشک شود،به سیاهی می‌گراید. این است سرنوشت خون (همان: ۱۳۶۵).

سالار سخنوران شروان، آزرده‌جگری خویش را از خاقان آن، برای نگاه‌داشت جان، در پردۀ تازی، به گونه‌ای پنهان بر زبان می‌راند. «یاء» نام هنری‌اش را باز پس‌می‌دهد تا پادشاه بلندآوازه‌ی کشور سخن شود. او گیتی را با آن گستره‌ی پهناورش، خردتر از آن می‌داند که جایگاه وی باشد تا چه رسد به دو نقطه‌ی ناچیز واج «یاء». مگر می‌شود با این دولاب تنگ(واج «ی») بدو دست یافت؛ او که یوسف(ع)است و در کاروان‌ها ره می‌نوردد!

رددت إلــی خاقانهــا یــاء نســبۀ فذا حرف ملأت بکلّ حساب...

(همان: ۱۳۵۱)

آن روزگار که خاقانی در کژدم‌خانه‌ی غربت به سر می برد کوفته‌دل، سوخته‌خون و گداخته‌جگر، این غم‌سروده را در-پیوسته و از همشهریان خود، گله می‌کند ولی همچنان شور شهر خویش شروان را در سر دارد:

أجدوأســائی لإلتئــام جراحتــی قد بعـرت مـن قبـل و الـنّفس طاحـت
ســلونی و ســلّونی بمــا تســألونني عــن بکــت البکــر أحلّــت مبــاحتی
أحــنّ إلــی شــروان لا لنفوســها و لکــن لأصــوابها کــان راحتــی

(همان: ۱۳۷۰)

۴-۲-۲-بیماری

سال پانصد و چهل و نه، قضای آسمان و نیرنگ زمانه، دست یکی می‌کنند و سراینده در ری، سخت بیمار می‌شود ولی سرانجام، از پس چهار ماه بیماری گران، به تن‌آسایی می‌رسد. هنگام بستن بند باقلانی به شروان‌شاه می‌پیوندد و این سروده را در نکوهش ری، در می‌پیوندد

مرضــت بــالرّیّ ثــمّ خــامر لــی هــمّ علیــه القلــوب مطبوعــۀ...

در ری بیمار شدم و اندوه به جانم راه یافت؛اندوهی که دل‌ها مهرخورده‌ی آن بودند. (نک: خاقانی،۱۳۹۳: ۱۳۶۹). و در قطعۀ دیگری نیز شگفت‌زده از ری، به بیماری خود در آن شهر می‌پردازد:

سـرفت روضـۀ خلـد الـرّیّ زائرهـا کـنفس إدریـس أهواهـا کمـا وجبـا

گلزار همیشه بهار ری، دیدارکننده‌اش را آزمندانه خورد؛ آن‌چنان که ادریس، بـه گونـه‌ای سـزاوار، جـان خـود را از پـای درآورد:

فحلّ بـی السّـقم حـالا قـد حلّلـت بهـا أیورث السّقم روض الخلد وا عجبـا

من در آن‌جا بودم که بیماری‌ای سخت، در نهادم جای گرفت. در شگفتم مگر گلزار همیشه بهار، بیماری را به جـای مـی-گذارد (خاقانی، ۱۳۹۳: ۱۳۴۹)

۵-۲-۲- نومیدی و بدبینی

سرایندۀ شروانی در روزگار جوانی بی‌آنکه نام کسی را در میان آرد، زیرکانه، باور نیش‌دار خویش را با نوش دستان‌زنی، همراه می‌گرداند؛ در پردۀ پرسش، می‌پوشاند و نهانی از نبود ستوده‌ای نیم‌بخشنده که در خشک‌سال دهش و کارزار بخشش، نوید دهندۀ باران و کارساز سرایندگان باشد، می‌نالد:

أیـن الجهـام مـن العمـام مخـائلاً؟ أیـن الکهـام مـن الحسـام مضـارباً؟

کجاست [حتی] ابر بی‌بارانی که در خشک‌سالی، نویدبخش باران باشد و کجاست شمشیر کندی که به جای تیغ تیز، ضربه زند؟ (همان: ۱۳۴۹)

و در جایی دیگر از خشکیدگی آب بخشندگی سخن می‌گوید:

إن غـاض مـاء السّـخاء عنـدکم لا بـأس فـالورد مـاء بغـداد

اگر آب بخشندگی شما خشکیده است، اهمیتی ندارد؛ چرا که سرچشمه‌ی آب بغداد وجود دارد. (همان: ۱۳۵۵)

خاقانی در روزگار پیری،از بریده شدن سر گوسفند بخت خویش می‌نالد.

قلبـی کظـیم بعـد شـوک نعـامتی عـن بلـدتی و الـدّهر ذابـح شـاء

دلم از خار دوری از سرزمین، اندوهگین است و روزگار، گوسفند [بخت مرا] سر می‌برد(خاقانی،۱۳۹۳: ۱۳۴۲).

و نومیدانه بر سر چاه خرسندی از پارگی دولاب و ریسمان خواسته‌هایش سخن می‌گوید:

فـإذا انقلبـت إلـی قلیـب قنـاعتی خرقت سجالی ثمّ جذّ رشاء

چون به سوی چاه خرسندی بازگشتم، دولابم پاره شد و ریسمانم از هم گسست (همان).

۶-۲-۲- خوارداشت و نکوهش

سرایندۀ آتش‌خوی پرخاش‌جوی شروان، افروخته و انگیخته، تیغ تیز زبان را برمی‌آهیزد، در هماوردی ستیزه‌جوی می‌آویزد ولی چنان آکنده‌کین و دل‌چرکین است که نامش را نیز بر زبان نمی‌راند اما جانش را از نیش نکوهش، ریش‌ریش می‌گرداند:

ترضـی لخبـز الشـعر قانعـۀ بنصـف قـرص الأرز مـن ذهـب

به عنوان مزد سروده‌ات، تنها به نیم‌گردۀ برنج، به جای زر، خرسند می‌شوی (خاقانی،۱۳۹۳: ۱۳۵۲).

وی در جایی دیگر با بیانی استعاری، سرایندگان خام‌اندیش را خوار کرده و خود را زنبور و آنان را عنکبوت و افعی می-خواند

نسج العناکب فی الجدار مهلهـلا شـبک الـذّباب و مصـفد الأقـذاء

عنکبوتان، بر دیوار، دام مگس و بندگاه خس و خاشاک را به سستی بافته‌اند.

مـا ینسـج النّحـل الصّـناع معیّنـا إلّـا علیـه طـراز کـلّ شـفاء

[در حالی‌که] زنبور چابک عسل، هیچ نمی‌بافد مگر آن‌که بر آن، نقش و نگار هر درمانی باشد.

... ریق ابن آدم یقتل الأفعی إذا ألقاه فی فیها فم الحوّاء

چون مارگیر، آب دهان آدمی‌زاد را در دهان مار انداز، مار بزرگ را می‌کشد.

... ما إن أخوک مهلهلا فشواردی شهد السّراة و هلهل السّفهاء

[این] برادر تو (خاقانی)، مهلهل، [شاعر ساده‌گوی تازی] نیست؛ واژگان دیریاب من، برای جوان‌مردان، نوش و برای ناشکیبان، زهر کشنده است(خاقانی،۱۳۹۳: ۱۳۴۳).

سرایندهٔ دل‌آزرده در چامه‌ای که برای ستایش ملک اعظم علاءالدین سروده، ادیبانه، در پرده با بهره‌گیری از آرایهٔ قلب به سرزنش این جوان بدخوی دهان‌بین می‌پردازد:

کذا عسل عقباه لسع کقلبه فمن قبل یشفی ثمّ من بعد یلسع

[علاءالدیّن،] رویاروی، شفابخش ولی در پس، گزنده است؛ عسل نیز چنین می‌باشد و به سان قلب خویش، از پشت، لسع(نیش) است

ألا أسمع الله العلاء مسرّهٔ فیسمع ما یلتذّ ثمّ یسمّع

کاش خداوند از گفته‌هایم، خوشی را به گوش علاءالدیّن برساند تا آن‌چه برایش خوشایند است را بشنود و بشنود (همان: ۱۳۶۳).

۷-۲-۲- هراس

ترس‌های خاقانی را می‌توان در سه دسته جای داد:

هراس از بدخواهان شروانی: یکی از رخدادهای تاریخ زندگانی سراینده که از این سروده ها دریافت می‌شود، چرایی گریز او از شروان برای پاس‌داری از جان و رفتن به تبریز است:

حملت إلیّ حمائمی کتب الحمی فتبادرت کفّی بفکّ سماء

نزدیکان، نامه‌های تندی را پیشم آوردند که [با خواندن آن‌ها،] دستانم شتابان، آسمان [دعا] را گشود.

عنوانها بغی الکرام فویلتی شمت اللّئام بموقف الکرماء!

دیباچهٔ آن نامه‌ها، ستم جوان‌مردان است. ای وای که فرومایگان، در جایگاه جوان‌مردان، [نشسته و] سرآمد شده-اند!

...فارقت شروان اضطرارا فاشتهت نفسی بتبریز اختیار ثواء

به ناچار شروان را رها کردم و خواهان ماندگاری در تبریز شدم.

... محسود أبناء الرّذیلهٔ عائذ من أمّهات الکون بالآباء

آن کس که فرومایگان، بر او رشک می‌برند، از مادران هستی، به پدران پناه می‌برد.

فالأمّهات إذا قصدن خیانهٔ کیف انتظار أمانهٔ الأبناء؟

آن‌گاه که مادران، پیمان‌شکنی می‌کنند، چگونه می‌توان از فرزندان، چشم پیمان‌داری داشت؟ (خاقانی، ۱۳۹۳: ۱۳۴۲).

هراس از گرفتاری‌های روزگار: خاقانی از دشمنی روزگار و گرفتاری‌هایش که مرد را از خواسته‌اش باز می‌دارد و راه را بر او می‌بندد، بیمناک است:

و أخشی مناواهٔ الزّمان و صرفه یعوق الفتی عن مبتغاه و یردع

(همان: ۱۳۶۳)

هراس از تنگ‌دستی: سرایندهٔ تحفه‌العراقین که دل‌بستهٔ آن سرزمین است امیدوار است کـه آن جایگـاه ارجمنـدی و ولـی غیبی، هراس نداری او را از میان ببرد:

أ أخشـی فـی محـلّ المجـد ضـنکاً؟ و لـی غیـب الـولی أرض العـراق؟

(همان: ۱۳۶۴)

۸-۲-۲ آوارگی و تنهایی و سرگردانی

شعر غنایی، بیشتر با درون آدمی سر و کار دارد و «اگر از واقعیت‌های خارجی نیز بحث می‌کند بـرای نشـان دادن عواطـف شخصی یا جمعی نسبت به آن‌هاست (میرزایی مقدم و دیگران، ۱۳۹۹: ۲۶۲). خاقانی در این سروده‌ها تجربهٔ عاطفی خویش را در پیوند با پدیده‌هایی چون دریا و کنارهٔ آن موج و کشتی، زورق، چشمه، آوند، بیابان، چادر و ریسـمان و جـوی پیرامـون آن، آسمان، درخت کنار و درخت طوبی و ... نمایان گردانده و از آن‌ها بهره گرفته تا آوارگی و تنهایی و سـرگردانی خـویش را در دریا (همین رود پر هیاهوی ارس) و بیابان، بهتر بازگوید. البته این تنهایی را دست‌مایهٔ خودستایی می‌سازد:

غرقـت بمـوج البعـد فلـک أقـاربی فلقـاربی لابـدّ مـن إرفـاء

کشتی خویشاوندانم، با موج دوری، در هم شکست و [اکنون،] زورق من، چاره‌ای جز نزدیکی به کناره‌ی دریا ندارد.

أختـار صـحراء الفـراغ مخیّمـی بـل خیمتـی جلّـت عـن الصّـحراء

با آن‌که شأن چادر من، بالاتر از بیابان است، بیابان جدایی را خیمه‌گاه خویش برگزیدم.

یتحـوّل البحـر المحـیط بعمقـه لمخیّمـی نوءیـا مـن الآنـاء

دریای بی‌کران، با [همه‌ی] ژرفایش، برای [گرداگرد] خیمه‌گاه من، [تنها] جویی از جوی‌ها شد.

أطنـاب خیمـهٔ همّتـی ممـدودهٔ حتـی ظـلال السّـدرهٔ الزّهـراء

ریسمان‌های چادر تلاش من، تا سایه‌سار نورانی درخت کنار [در آسمان هفتم]، کشیده شده است.

وصـلت بحبـل الله لکـن شـدّدت فـی غصـن طـوبی واسـع الأفیـاء

[این ریسمان‌ها،] به حبل الله رسیده‌اند ولی به شاخه‌ی سایه‌گستر درخت طوبی [در بهشت]، استوار بسته شده‌اند.

أنـا هـائم أوردت ینبـوع المنـی فحرمـت مـاء ثـمّ رضّ إنـائی

من سرگردانی هستم که به چشمه‌ی آرزوها، راه یافته است (یافته‌ام) ولی از [این] آب، بی‌بهره‌ام و آوندم شکسته است(خاقانی،۱۳۹۳: ۱۳۴۲).

۹-۲-۲- سوگ‌نامه

این بن‌مایه از همان روزگار پیشگامان در ادبیّات فارسی دیده می‌شود و سرایندگان در سوگ بزرگان قوم و شهر و دیار یا عزیزان و کسان و خویشاوندان خود یا پیشگامان دین و امامان، زبان به سرایش گشوده‌اند (نک: رزمجو،۱۳۸۲: ۹۹).

آن هنگام که روزگار، به سال پانصد و شصت و شش، بر خلیفهٔ عباسی، «المستنجد بالله» سخت مـی‌گـردد و چشـم‌زخـم خویش را بدو می‌پیوندد؛این سوگ‌سرودهٔ پرشور و سوز آتش‌خیز دردانگیز را در دریغ وی می‌سراید (نک: زامباور،۱۹۵۱:۴):

عضّ الزّمان و عضّ عین کماله بکمال بسطته عن المستنجد

روزگار وچشم‌زخم آن با همهٔ توان خویش بر مستنجد سخت گرفت و به او تندی نمود.

ختم الخلائف فی الخلائق حسبهٔ بخلیفهٔ الله المطاع المهتدی

با مرگ خلیفهٔ پیروی‌شدهٔ ره‌یافتهٔ خداوند، دیگر، شمار جانشینان [راستین] ، در میان مردم، پایان پـذیرفت (خاقـانی،۱۳۹۳: ۱۳۵۵). در پایان باید گفت که گذشته از درون‌مایه‌های خوشایند و ناخوشایند یاد شده، در تازی‌سروده‌های خاقانی بن‌مایه‌هـای غنایی دیگری چون نیایش و عرفان و وطن و ... نیز می‌توان یافت که پرداختن به آن‌ها از توان این پژوهش بیرون است.

۳-نتیجه

درون‌مایه‌های غنایی تازی‌سروده‌های خاقانی را می‌توان در دو دستهٔ خوشایند و ناخوشایند جای داد که دومین شاخه، پـر بارتر است. از درون‌مایه‌های خوشایند تازی‌سروده‌های خاقانی، عشق مه‌رویان و جوانی است که درغزل و تشـبیب چامـه‌هـای وی نمایان شده. سرایندهٔ خودستای، با بخشیدن معنایی تازه به بن‌مایهٔ غنایی باده به وصف فرزنـدان اندیشـه و نمـودن برتـری خویش پرداخته. این ادیب بلیغ با کاربرد کلام تمنایی و همراه کردن آن با ادات تنبیه، آرزوهایش را دربارهٔ ستوده بر زبان مـی-آورد تا بر جان و روان او بیشتر اثر گذارد. خاقانی با گرایش به اوّل شخص و تکرار «من» بارها زمینهٔ خودستایی را فراهم می-کند او شور انگیزترین نمونهٔ ستایش دیگران را برای پیامبر می‌سراید. تهنیـت یکـی از خوشـایندترین درون مایـه‌هـای ادبیّـات غنایی است که در این سروده‌ها ذوق و قریحهٔ سرشار سراینده را بیان می‌کند. پـرداختن بـه سـال‌خـوردگی و نـاتوانی، بخـش بزرگی از بن‌مایه‌های ناخوشایند سروده‌های تازی خاقانی به شمار می‌آید. آن‌چنان که می‌توان این سـروده‌هـا را نفثـةالمصـدور خاقانی خواند. او از همشهریان خود گله دارد و از خاقان، سـخت آزرده اسـت ولـی بـرای پـاس‌داری از جـان خـویش، ایـن رنجیدگی را در پردهٔ زبان تازی نهان می‌دارد. از دیگر درون‌مایه‌های ناخوشایند غنایی، یادکرد خاطرات تلخ سال ۵۴۹ و گرفتار شدن در بند بیماری سل است همچنین خاقانی ناامید و بـدبین از نبـود ممـدوحی حتـی نـیم‌بخشـنده مـی‌نالـد. ایـن سـرایندهٔ خودشیفته، خوار داشت و نکوهش دیگر سرایندگان را به تازی نیز از یاد نمی‌برد او در نهان‌خانهٔ این سروده‌ها با کـاربرد ارایـهٔ قلب به سرزنش ممدوح بدخوی دهان‌بین جوان اشاره می‌کند. خاقانی از هراس‌های خویش بـه سـه دسـتهٔ بـیم از بـدخواهان شروانی، گرفتاری‌های روزگار و تنگدستی می‌پردازد. سرایندهٔ سوگ‌وار در سال ۵۶۶ از مرگ خلیفه المستنجد بالله یاد می کند. گذشته از این بن‌مایه‌های خوشایند و ناخوشایند، درون‌مایه‌های دیگری چون نیایش و عرفان و وطن‌سرایی نیز در سروده‌هـای تازی وی دیده می‌شود.

۴-منابع

۱- امیری امرایی، ترحم ،۱۳۷۸،**ادبیّات غنایی زبان فارسی**، http://aryaadib.blogfa.com/category/

۲- پارساپور، زهرا، ۱۳۸۳، **مقایسهٔ زبان حماسی و غنایی با تکیه بر خسرو و شیرین و اسکندرنامهٔ نظامی**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۳- تمیم‌داری، احمد، ۱۳۷۹، **کتاب ایران تاریخ ادب پارسی، مکتب‌ها، دوره‌ها، سـبک‌هـا و انـواع ادبـی**، چـاپ نخست تهران: الهدی.

۴- جعفری نژاد، سید ابوالفضل، ۱۳۸۵، **نوروز در آثار کلاسیک زبان پارسی**، نشریهٔ علوم اجتماعی چشم‌انداز ارتباطات فرهنگی، شماره ۲۲، صص ۲۴- ۳۱.

۵- چرمگی عمرانی، مرتضی، ۱۳۹۲، **سیمای معشوق و عناوین و القاب شاعرانهٔ او در اشعار به جا مانده از رودکی** ، پژوهشنامه ادب غنایی ، سال ۱۱، شماره ۲۱ صص ۸۲-۶۵.

۶- حاکمی، اسماعیل،۱۳۸۶، **تحقیق دربارهٔ ادبیّات غنایی ایران**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۷- خاقانی، افضل‌الدّین بدیل ،۱۸۹۱، **دیوان خاقانی**، به کوشش محمد صادق علی رضوی لکنهوی، مطبع منشی نولکشور.

۸- خاقانی، افضل‌الدّین بدیل، ۱۳۹۳،**دیوان خاقانی**، ویراستهٔ میر جلال الدّین کزّازی، چاپ سوم، تهران: مرکز.

۹- داد، سیما، ۱۳۸۵، **فرهنگ اصطلاحات ادبی**، چاپ سوم،تهران: مروارید.

۱۰- ذاکری کیش، امید؛ طغیانی، اسحاق؛ نوریان ، سید مهدی ، ۱۳۹۳، **تحلیل ساختاری زبان غنایی با تکیه بر نفثه المصدور**، فصلنامهٔ جستارهای زبانی، دورهٔ پنجم، شمارهٔ ۲، صص ۱۳۸-۱۱۱.

۱۱- رحمانی، هما، ۱۳۹۴،**تحقیق در ماهیت و چیستی ادبیّات غنایی**، مجموعه مقالات دهمین همایش بین‌المللی ترویج زبان و ادب فارسی، دانشگاه محقق اردبیلی، صص: ۱۴-۱.

۱۲- رزمجو، حسین، ۱۳۸۲، **انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی**، مشهد : دانشگاه فردوسی.

۱۳- رستگار فسایی، منصور،۱۳۷۲، **انواع شعر فارسی**، چاپ نخست، شیراز: نوید.

۱۴- رسول‌نژاد، عبدالله؛ پارسا، سیّد احمد، ۱۳۹۱، **بررسی مضمونی سروده‌های عربی خاقانی و مقایسهٔ آن‌ها با چکامه‌های پارسی وی**، مجلهٔ انجمن ایرانی زبان و ادبیّات عربی، شمارهٔ ۲۲، صص: ۱۵۳-۱۲۱.

۱۵- زامباور، ادوارد ریترفون، ۱۹۸۶، **معجم الانساب و الاسرات الحاکمه فی تاریخ الاسلامی**، ترجمهٔ زکی محمد حسن بک و حسن احمد محمود. بیروت: جامعه فوادالاول.

۱۶- زرّین کوب، عبدالحسین، ۱۳۸۱، **شعر بی‌دروغ شعر بی نقاب**، تهران: مهارت.

۱۷- شفیعی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۷۲، **انواع ادبی و شعر فارسی**، مجلهٔ خرد و کوشش فارسی، سال ۸، شماره صص۱۱۹-۹۶.

۱۸- شفیعی کدکنی، محمدرضا، ۱۳۹۱، **صورخیال در شعر فارسی**، تهران: آگاه.

۱۹- شمیسا، سیروس، ۱۳۸۹، **انواع ادبی**، چاپ چهارم از ویرایش چهارم، تهران: میترا.

۲۰- صفا، ذبیح‌الله، ۱۳۷۸،**حماسه‌سرایی در ایران**، تهران: امیرکبیر.

۲۱- صفوی، کوروش، ۱۳۷۳، **از زبانشناسی به ادبیات**، جلد اول، تهران: چشمه.

۲۲- صورتگر، لطفعلی،۱۳۴۱، **سخن‌سنجی**، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۲۳- عوفی، محمّد، ۱۳۶۱، **تذکره لباب الالباب**، ترجمهٔ محمد عباسی، تهران: کتابفروشی فخر رازی.

۲۴- قیس رازی، شمس، ۱۳۳۸، **المعجم فی معاییر اشعار العجم**، ویراستهٔ مدرس رضوی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

۲۵- مارتینه، آندره، ۱۳۸۰، **مبانی زبان‌شناسی عمومی**، ترجمهٔ هرمز میلانیان، تهران: هرمس.

۲۶- مشهدی، محمد امیر؛ کوهستانیان، آرمان ؛ جاقوری، فاطمه ،۱۳۹۳، بررسی تطبیقی دو چامه تازی از **خاقانی و بحتری**، **نشریهٔ** ادبیات تطبیقی دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، سال ششم پاییز و زمستان، شماره ۱۱، صص ۲۹۳-۲۷۶.

۲۷- ملک ثابت، مهدی، ۱۳۸۵، **نوع ادبی مناجات‌های منظوم**، مجلهٔ ادبیّات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شمار، ۱۷۹، صص:۱۴۲-۱۳۱

۲۸- موتمن، زین العابدین، ۱۳۶۴، **شعر و ادب فارسی**، تهران: زرین.

۲۹-میرزایی مقدّم، مریم ؛ صحرایی، قاسم ؛ حیدری، علی ، ۱۳۹۹، کارکردهای شعری و عاطفی در زبان غنـایی عبهـر العاشقین، پژوهشنامهٔ ادب غنایی،سال هجدهم، شمارهٔ ۳۵، صص ۲۶۵-۲۴۵.

۳۰- میرقادری، سید فضل‌الله، ۱۳۸۴، **طبع‌آزمایی خاقانی در شعر عربی**، مجموعه مقالات برگزیدهٔ همـایش خاقـانی-شناسی، جلد نخست دانشگاه ارومیه، صص: ۵۵۷-۵۴۰.

۳۱- نشاط، محمود، ۱۳۴۶، **زیب سخن**، جلد یکم، تهران: شرکت سهامی چاپ و انتشارات کتب ایران.

۳۲- ولک، رنه،۱۳۷۴، **تاریخ نقد جدید**، ترجمهٔ سعید ارباب شیرانی، جلد دوم، تهران: نیلوفر.

۳۳- هدایت، رضا قلی خان، ۱۳۴۴، **تذکره ریاض‌العارفین**، به کوشش محمد علی گرگانی، تهران: نشر کتاب فروشی محمودی.